

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.241.21(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-6/42>

ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ВИД КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ

LIFE IMPRISONMENT AS A KIND OF CRIMINAL PUNISHMENT

Бантисhev О.Ф., к.ю.н., професор,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії № 1 Науково-організаційного центру
Національна академія Служби безпеки України

Титула Д.В., консультант-експерт Центру забезпечення реформування
Служби безпеки України (Офісу управління проєктами)
Апарат Голови Служби безпеки України

Кримінально-правова протидія злочинності здійснюється за допомогою реалізації кримінальних покарань, перелік яких істотно змінився останніми роками.

Хоча в Кримінальному кодексі України (далі – КК) довічне позбавлення волі передбачено низкою положень, таку регламентацію не можна вважати досконалою. Проблема правового регулювання застосування довічного позбавлення волі в повному обсязі у вітчизняній кримінально-правовій літературі неодноразово підлягала дослідженню та вивченню. Мірі покарання у вигляді довічного позбавлення волі в науковому плані присвячена значна кількість робіт, проте вони інколи мають суперечливий характер. Водночас відсутні відповіді на окремі проблемні питання, пов'язані з призначенням та застосуванням довічного позбавлення волі в кримінально-правовому аспекті. Залишаються спірними та вимагають подальшого теоретичного розроблення такі проблеми, як юридична природа довічного позбавлення волі, його основні характеристики, зміст кари та механізму правового регулювання. Сучасна юридична наука постала перед необхідністю теоретичного аналізу проблем, які виникли в практиці застосування довічного позбавлення волі й потребують науково обґрунтованого вирішення.

У статті розглянуто питання впровадження в Україні такої міри покарання, як довічне позбавлення волі; на розгляд подається думка про те, за який злочин вона може бути вона *призначена*. Автори звертають увагу на те, що за вчинення певних злочинів у будь-який спосіб виникає право на необхідну оборону, передбачене положеннями статті 36 КК, та на затримання особи, яка підозрюється у вчиненні злочину чи вчинила злочин. Особливо акцентовано увагу на проблемних питаннях, пов'язаних з кримінальною відповідальністю юридичних осіб.

Автори не тільки називають проблемні аспекти, але й пропонують шляхи їх вирішення, висувують пропозиції щодо формулювання окремих норм чинного КК. Зокрема, пропонується розширити перелік злочинів, за якими може бути призначене таке покарання, як довічне позбавлення волі.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, особливо тяжкі злочини, загибель людей, необхідна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, ліквідація юридичних осіб, Кримінальний кодекс України.

Criminal counteraction to crime is carried out through the implementation of criminal penalties, the list of which has changed significantly in recent years.

Although the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – the Criminal Code) provides for life imprisonment in a number of provisions, such regulations cannot be considered perfect. The problem of legal regulation of the use of life imprisonment in full in the domestic criminal law literature has repeatedly been studied and studied. A significant number of works are scientifically devoted to life imprisonment, but they are sometimes contradictory. However, there are no answers to some problematic issues related to the appointment and use of life imprisonment in criminal law. Problems such as the legal nature of life imprisonment, its main characteristics, the content of punishment and the mechanism of legal regulation and others remain controversial and require further theoretical elaboration. Modern legal science has faced the need for a theoretical analysis of the problems that have arisen in the practice of life imprisonment and need a scientifically sound solution.

This scientific article considers the issue of introducing in Ukraine such a measure of punishment as life imprisonment; an opinion is submitted for consideration – for what crime it may be intended. The authors note that the commission of certain crimes in any way gives the right to self-defense provided by the provisions of Article 36 of the Criminal Code and the detention of a person suspected of committing a crime or having committed a crime. Special attention is paid to problematic issues related to criminal liability of legal entities.

The authors not only indicate and list the problematic aspects, but also suggest ways to solve them, make proposals for the formulation of certain provisions of the current Criminal Code of Ukraine. In particular, it is proposed to expand the list of crimes for which such a sentence as life imprisonment may be imposed.

Key words: life imprisonment, especially serious crimes, death of people, necessary defense, detention of the person who committed the crime, liquidation of legal entities, Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Наявність виключної міри покарання смертної кари у Радянському Союзі ніяк не дала змогу подолати злочинність з урахуванням конституційного положення про те, що людина, її життя та здоров'я в Україні є найвищою соціальною цінністю.

Дослідження злочинів, за які передбачено можливість призначення довічного позбавлення волі, визначення як боротьби з ними окремих обставин, що включають злочинність діяння, та розуміння їх переліку дадуть змогу вести боротьбу з ними більш ефективно.

Дослідження вироків кримінальних проваджень (кримінальних справ) за часів Радянського Союзу продемон-

струвало, що призначення виключної міри покарання у Кримінальному кодексі Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а саме смертної кари, за вчинення злочинів не дало змогу подолати злочинність.

Ми здійснили аналіз юридичної практики та положень статей, за які Кримінальний кодекс УСРСР передбачив можливість призначення довічного позбавлення волі; визначили окремі обставини, що виключають злочинність діяння та розміщення їх переліку як ефективного засобу боротьби.

Актуальність теми. Довічне позбавлення волі є найбільш суворим видом покарання, що передбачене чинним

Кримінальним кодексом України. Воно може бути призначене за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених Законом.

Саме на ці злочини звертають уваги автори, пропонуючи поширити їх перелік та внести зміни й доповнення до окремих статей КК.

Протягом існування України як незалежної держави лише окремі аспекти такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, були предметом досліджень та дискусій, які проводили В.І. Анісімов, Ю.В. Баулін, О.В. Беца, М.І. Бажанов, В.К. Гришук, П.С. Берзин, М.Г. Вербенський, С.П. Головатий, І.М. Даньшин, О.Ф. Кістяківський, М.Й. Коржанський, В.В. Костицький, А.М. Литвиненко, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, В.М. Трубніков, О.І. Фролов, В.І. Шакун, О.Т. Шевченко, В.О. Шевчук.

З огляду на міжнародний характер проблем довічного позбавлення волі та смертної кари автори дослідили праці зарубіжних учених, які працювали над їх вирішенням, зокрема таких, як Г.З. Анашкін, Ю.М. Антоян, Ю.В. Голік, Е.А. Гришко, С.І. Дементьев, І.І. Карпец, В.Є. Квашиш, С.Г. Келіна, Н.Ф. Кузнєцова, А.С. Никифоров, П.Г. Пономарьов, В.І. Селіверстов, Н.С. Таганцев, Г.Ф. Хохряков, З.М. Черниловський, О.Ф. Шишов, І.В. Шмаров.

Мета статті полягає у визначенні злочинів у чинному Кримінальному кодексі України, покарання за які передбачає довічне позбавлення волі; з'ясуванні можливості застосування в процесі боротьби з ними обставин, що виключають злочинність діяння; розробленні пропозицій поширення переліку таких злочинів; аналізі формулювання обставини, що виключають злочинність діяння у Кримінальному кодексі України.

Викладення основного матеріалу. Захопивши владу у жовтні 1917 року, партія більшовиків почала розправу над політичними опонентами. Соратники В.І. Леніна та Й.В. Сталіна перетворили це на «криваві жнива», репресії. Не відмовились від цієї традиції і ініціатори епохи «відлиги» на чолі з М.С. Хрущовим. Тогочасні закони, постанови, накази, вказівки передбачали розстріли на території СРСР за хабарництво та розкрадання державного майна в особливо великих розмірах, за порушення правил проведення валютних операцій. Відповідними статтям було передбачено зворотну силу закону [1].

Однак бажаного результату це не дало. Хабарі продовжували давати й брати; державне майно продовжували розкрадати; валюту скуповували безпосередньо в іноземців та перепродавали на чорному валютному ринку.

22 лютого 2000 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України» № 1483-III, яким була скасована стаття 24 КК «Найвища міра покарання – смертна кара» та введена стаття 252 КК «Довічне позбавлення волі». При цьому відповідні зміни були внесені до санкцій статей Особливої частини КК, що передбачали можливість застосування смертної кари [2].

Вищезгадані положення враховують зміст частини першої статті 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [3].

Частина перша статті 64 КК визначила можливість встановлення довічного позбавлення волі за вчинення особливо тяжких злочинів та його застосування лише у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк.

Чинний Кримінальний кодекс України визначає міру покарання у вигляді довічного позбавлення волі

за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, що призвело до загибелі людей або інших тяжких наслідків (частина 3 статті 110 КК); за посягання на життя державного чи громадського діяча (стаття 112 КК); за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (частина 2 статті 115 КК); за терористичний акт (частина 3 статті 258 КК, стаття 348 КК, стаття 348¹ КК, стаття 379 КК, стаття 400 КК, частина 5 статті 404 КК); опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством начальника або іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби (частина 5 статті 404 КК); застосування зброї масового знищення, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (частина 2 статті 438 КК, частина 2 статті 439 КК); за геноцид (стаття 442 КК); за посягання на життя представника іноземної держави (стаття 443 КК).

З перелічених статей КК автори звернуть увагу на ті, які, на їхню думку, потребують деяких змін та доповнень.

Диспозиція статті 110 КК «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» передбачає посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. Територіальна цілісність є принципом міжнародного публічного права, згідно з яким територія держави є недоторканою від посягань з боку інших держав шляхом застосування військової сили або загрози силою [4], отже, недоторканість України – це недоторканість її кордонів.

Автори пропонують назву статті 110 КК сформулювати таким чином: «Посягання на територію України». Щодо частини третьої цієї статті слід зазначити таке. Під загибеллю людей слід розуміти настання смерті хоча б однієї людини, що необхідно зазначити в Законі. Позиція авторів у цьому разі виходить з тексту Пленуму Верховного суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 року № 2 [5].

Під іншими тяжкими наслідками, що є оціночним поняттям і підлягає встановленню органами досудового слідства та судом, слід розуміти спричинення тілесних ушкоджень декільком особам, виникнення масових безпорядків, пошкодження транспортних засобів або споруд тощо.

У статті 112 КК «Посягання на життя державного чи громадського діяча» слід підкреслити, що посягання на життя перелічених у диспозиції осіб незалежно від його наслідків вже складає закінчений злочин. Крім того, стосовно керівника політичних партій як потерпілого під час вчинення цього злочину слід було зазначити, що їм може бути керівник відповідним чином зареєстрованої партії [6].

Однак з урахуванням наявності у КК пункту восьмого частини другої статті 115 КК умисне вбивство особою її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку ми пропонуємо статтю 112 КК назвати «Посягання на життя Президента України», залишити у назві диспозиції як можливого потерпілого лише Президента України.

Частина друга статті 115 КК передбачає такі обтяжуючі обставини умисного вбивства, за наявності яких суд може призначити довічне позбавлення волі:

- «двох або більше осіб;
- малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;
- заручника або викраденої людини;
- вчинене з особливою жорстокістю;
- вчинене способом, не безпечним для життя багатьох осіб;
- з корисливих мотивів;
- з хуліганських мотивів;
- особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку;

– задля приховання іншого злочину або полегшення його вчинення;

– поєднане із зґвалтуванням або сексуальним насильством;

– вчинене на замовлення;

– вчинене за попередньою змовою групою осіб;

– вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116–118 цього Кодексу;

– з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості».

Пункт п'ятий частини другої статті 115 КК пропонуємо викласти таким чином: «вчинене способом, не безпечним для життя двох або більше осіб».

До обтяжуючих обставин умисного вбивства ми пропонуємо додати умисне вбивство з мотивів соціальної нетерпимості; умисне вбивство задля отримання трансплантаційного матеріалу; ритуальне вбивство та вбивство задля канібалізму.

Щодо терористичного акту (стаття 258 КК) слід мати на увазі, що цей злочин може бути вчинений не лише шляхом активної дії, але й шляхом бездіяльності, тому у частинах першої, другої та третьої диспозиції цієї статті термін «дії» слід змінити на термін «діяння», тим більше, що у частині четвертій цієї статті законодавець вживав термін «діяння».

Стаття 348 КК («Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця»), стаття 348¹ КК («Посягання на життя журналіста»), стаття 379 КК («Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя»), стаття 400 КК («Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги») за своїм змістом дублюють пункт восьмий частини другої статті 45 КК і фактично є зайвими у тексті особливої частини КК.

У частині другій статті 404 КК «Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків» разом із застосуванням зброї слід вказати на застосування предметів, що використовуються як зброя.

До статей 439 та 439 КК, як і до статті 443 КК, автори зауважень не мають.

Щодо статті 442 «Геноцид» вважаємо, що до її диспозиції слід додати таке: «задля повного або часткового знищення будь-якої соціальної групи».

Під час вчинення злочинів, названих вище, вчинення яких може привести до призначення довічного позбавлення волі у потерпілої особи (потерпілих осіб), може виникнути право на необхідну оборону, передбачене статтею 36 КК. Необхідною обороною визнаються дії, вчинені задля захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Частина третя статті 36 КК визначила, що перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищенням меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 КК.

Щодо перевищення необхідної оборони ще у 1999 році професор М.І. Коржанський визначив таке: «Положення про перевищення необхідної оборони захищає злочинця <...> Потерпілий не має часу на роздум «Як реагувати?»» [7, с. 225].

Слід погодитися з пропозицією М.І. Коржанського про доцільність скасування положення про перевищення меж необхідної оборони.

Частина п'ята статті 36 КК передбачила, що не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи чи нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Якщо положення про перевищення необхідної оборони з КК буде виключено, то ми, маючи на увазі те, що той, хто посягає, може використовувати для нападу не лише зброю, але й інші предмети, пропонуємо частину п'яту статті 36 КК викласти таким чином: «Не має наслідком кримінальну відповідальність за застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу особи, що має зброю або інший предмет (засіб), що використовується як зброя, або нападу групи осіб, а також для відведення чи попередження протиправного насильницького вторгнення у житло, інше приміщення або будь-який транспортний засіб, залізничний рухомий склад, повітряне, морське чи річкове судно незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає».

Необхідна оборона може поєднуватись із затриманням особи, що вчинила злочини або переходить у цю обставину, що, як і необхідна оборона, включає злочинність діяння (стаття 38 КК).

Частина перша статті 38 КК визначає, що не визнаються злочинними дії потерпілих та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин і доставлення її відповідним органам влади.

Оскільки особа, яка затримує особу, що вчинила злочин, не може знати, на що та здатна і на що готовий, той, хто вчинив злочин, вважаємо, що перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, бути не може, тому це положення із закону треба виключати.

Однак слід мати на увазі, що у практиці може мати місце «уявне затримання особи, що вчинила злочин, що обставину слід ввести до Закону, як і уявну крайню необхідність» [8, с. 489–492].

Під час затримання особи, що вчинила злочин (стаття 38 КК), слід мати на увазі положення частини другої статті 207 КПК України про те, що кожен має право затримати без ухвали слідчого судді, суду будь-яку особу під час вчинення кримінального правопорушення або замаху на його вчинення; безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні.

При цьому «кожен, хто не є уповноваженою службовою особою (особою, якій законом надано право здійснювати затримання) і затримав відповідну особу в порядку, передбаченому частиною другою цієї статті, зобов'язаний негайно доставити її до уповноваженої службової особи або негайно повідомити уповноважену службову особу про затримання та місцезнаходження особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення» (частина 3 статті 207 КПК України) [9].

Слід доповнити КК Розділом XIV-I «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» (статті 96¹–96¹¹ КК).

До юридичних осіб можуть застосовуватись такі заходи.

Стаття 96⁶ КК «Ліквідація...» передбачила, що ліквідація особи застосовується судом у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 263, 258–258³, 436, 436¹, 437, 438, 442, 444, 447 цього Кодексу.

Як бачимо, з числа злочинів, за які закон передбачив можливість призначення довічного позбавлення волі, слід назвати посягання на територіальну цілісність і недоторканість України (стаття 110 КК), терористичний акт (стаття 258 КК), порушення законів та звичаїв війни (стаття 438 КК), геноцид (стаття 442 КК).

Слід відзначити, що статті 96⁷ та 96⁸ чітко визначили поняття штрафу та конфіскації майна, а поняття ліквідації КК не містять.

Юридична енциклопедія визначила ліквідацію підприємства (юридичної особи) як процедуру, в результаті якої відбувається припинення діяльності підприємства без переходу прав та обов'язків у порядку правонаступництва до інших осіб [10, с. 154].

Отже, як бачимо, у разі вчинення уповноваженою юридичною особою будь-якого із злочинів, перелічених у статті 96⁹ КК, така юридична особа може бути ліквідована. Серед злочинів, за які може бути призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі, закон виділяє посягання на територіальну цілісність і недоторканість України (стаття 110 КК), геноцид (стаття 442 КК).

Це означає, що весь колектив цієї юридичної особи може втратити роботу, стати тимчасово безробітними. Ці особи несуть відповідальність без наявності вини, що є обов'язковим елементом злочину. Порушується при цьому також принцип індивідуальної відповідальності.

Цей вид покарання має великий заряд криміногенності.

Крім того, слід підкреслити, що автори розділу XIV-І Загальної частини КК не внесли відповідальних змін до частин перших статей 11 та 18 КК, з яких вбачається, що суб'єктом злочину може бути фізична осудна особа.

Вищевикладене дає нам підставу пропонувати розділ XIV-І Загальної частини КК з Кодексу виключити як такий, що порушує основні принципи Кримінального права України.

В результаті уважного аналізу санкцій статей КК ми пропонуємо передбачити можливість призначення довічного позбавлення волі за злочини, передбачені частиною 1 статті 111 КК (державна зрада), статтею 113 КК (диверсія), частиною 2 статті 114¹ КК (перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань), статтею 257 КК (бандитизм), частиною 4 статті 405 КК (погроза або насильство щодо

начальника), частиною 3 статті 410 КК (викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем), частиною 2 статті 437 КК (планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни), частиною 2 статті 446 КК (піратство).

У частині першій статті 111 КК «Державна зрада» ми розуміємо таку форму цього злочину, як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, одночасно пропонуючи кожну з форм цього злочину виділити в окрему частину цієї статті, а можливо, в окремі статті.

До статей 113 КК пропонуємо додати частину другу, яка би передбачала відповідальність за ті ж діяння, що спричинили смерть людини. У частині другій статті 114¹ КК (перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань) слід передбачити не загибель людей, а смерть особи. Це ж слід передбачити у частині другій статті 257 КК «Бандитизм».

Висновки. Кримінальний кодекс України містить вичерпний перелік злочинів, за які у разі їх вчинення суд може призначити довічне позбавлення волі.

У процесі боротьби з цими злочинами задля попередження їх суспільно-небезпечних наслідків будь-які особи можуть застосовувати такі обставини, що виключають злочинність діяння як необхідну оборону та затримання особи, що вчинила злочин. При цьому автори пропонують виключити з КК положення про перевищення меж необхідної оборони та перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

З урахуванням того, що окремі злочини, за вчинення яких можна призначити довічне позбавлення волі, віднесені законом (розділ XIV¹ Загальної частини КК) до переліку злочинів, на які поширюється положення про заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб з урахуванням недоліків цього розділу, автори пропонують виключити його з КК.

Крім того, автори пропонують розширити перелік злочинів, за якими може бути призначене таке покарання, як довічне позбавлення волі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соловей Д.Ю. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність УСРР (УРСР) (1919–1959 рр.) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/1940> (дата звернення: 24.04.2020).
2. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України : Закон України від 22 лютого 2000 року № 1483-III.
3. Конституція України : від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 24.04.2020).
4. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4 : Н–П. URL: https://leksika.com.ua/10630612/legal/neporushnist_derzhavnogo_kordonu (дата звернення: 15.04.2020).
5. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Пленум Верховного суду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03> (дата звернення: 04.05.2020).
6. Про політичні партії : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 04.05.2020).
7. Коржанський М.Й. Головне право України. Частина Загальна. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Українська видавнича група, 1994. 225 с.
8. Бантишев О.Ф., Суслів Є.О. Використання окремих інститутів Загальної частини Кримінального кодексу України у правоохоронній діяльності. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11–12 жовтня 2012 року). Харків : Право, 2012. С. 489–492.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 01.09.2020).
10. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 3. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2001. 493 с.